

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 726 : 069 (477. 51 – 25) (091) : 271, 222

Людмила Нижник

З ІСТОРІЇ П'ЯТНИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

У статті розглядається історія П'ятницької церкви з часу створення у її приміщенні музею у 1972 р. до сьогодні. Охарактеризовано діяльність музею, а також функціонування храму на сучасному етапі.

Ключові слова: П'ятницька церква, музей, православний храм.

Чернігів має багатовікову історію, виразником якої є пам'ятки, що збереглися. Серед них – церква святої П'ятниці. Починаючи з давньоруського часу, вона прикрашає центр міста Чернігова. Це вежоподібний у плані майже квадратний храм. Він чотиристовпний, хрестовокупольний, триапсидний та однобанний. Висота від підлоги до купола становить близько 27 метрів¹. Храм, як і колись, зачаровує своєю ошатністю.

Вивчення церкви св. П'ятниці розпочалося ще у ХІХ ст. такими краєзнавцями, як С. Шугаєвський², А. Шафонський³, Ф. Гумілевський⁴, що досліджували різні аспекти її історії та архітектури. Після Другої світової війни вивченням пам'ятки займалися П. Д. Барановський⁵, Ю. С. Асєєв⁶, М. В. Холостенко⁷. На сучасному етапі продовжується дослідження храму та особливостей його архітектури, зокрема, В. Д. Віроцьким⁸ та Ю. М. Ситим⁹. Однак діяльність церкви у останній третині ХХ – початку ХХІ ст. залишається мало вивченою. За браком джерел цінну інформацію щодо досліджуваного періоду мають спогади настоятеля церкви отця Мирона та співробітників Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», які працювали в той період. Після перебудови 1806 – 1820 р. р. церква змінила свій вигляд. Це був семибанний, барочний храм. Він залишався таким до Другої світової війни. Під час війни він був практично повністю зруйнований. У післявоєнний час 1943 – 1962 рр. храм був відновлений у первинних формах ХІІ – ХІІІ ст. архітектором-реставратором Петром Дмитровичем Барановським¹⁰.

У 1967 р. П'ятницька церква була передана Чернігівському державному архітектурно-історичному заповіднику, на той час філіалу «Софійського музею» м. Києва (далі Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник). Він займався охороною пам'яток архітектури. До його складу того ж року ввійшли одинадцять пам'яток архітектури Х – ХVІІІ ст., зокрема, Спасо-Преображенський собор (ХІ ст.), Борисоглібський собор (ХІІ ст.), Антонієві печери (ХІ – ХVІІІ ст.), храм святої П'ятниці та інші. За радянської влади храми не функціонували і використовувалися не за призначенням. У церквах, що входили до Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника, створювали музеї. П'ятницька церква не була винятком.

У 1967 р. було розроблено проект музейної експозиції у П'ятницькій церкві. Для її формування реставратор пам'ятки П. Д. Барановський у 1968 році передав значну кількість знахідок, виявлених ним у ході реконструкції храму в 1943 – 1961 р., які стали основою виставки (блоки руїн, зразки плінфи з позначками -мітками і клеймами, фрагменти фресок, архітектурно-будівельна гончарна кераміка, вироби з кольорового та чорного металу, фрагменти скла давніх віконниць).

Науковому співробітнику заповідника Вірі Василівні Шуляк було доручено під-

---

© Нижник Людмила Михайлівна – старший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

готувати текст екскурсії «П'ятницька церква — пам'ятка давньоруської архітектури кінця XII — початку XIII ст.». Текст був написаний на високому професійному рівні. Він отримав високу оцінку одного з найкращих знавців церкви П. Д. Барановського. У своїй рецензії він писав: «Методична розробка, складена В. В. Шуляк, відповідає завданню екскурсії по П'ятницькій церкві і характеризує її з історичного та архітектурно-художнього боку»¹¹.

Експозиція музею поповнювалася і за рахунок інших речей. У 1972 р. з фондів ЧДАІЗ до П'ятницької церкви були передані будівельні матеріали. Після завершення формування експозиції навесні того ж року було відкрито музей¹².

Протягом наступних двадцяти років музей поповнювався новими експонатами, будівельними матеріалами та художніми творами: у 1976 р. — ілюстраціями художника М. О. Македонського до поеми «Слово о полку Ігоревім»; у 1978 р. — 16 фотокопіями робіт художника В. А. Фаворського, присвячених періоду Київської Русі; у 1982 р. — художніми роботами, які ілюстрували історію Чернігова; у 1983 р. експонувалися роботи художника В. І. Лопати, присвячені українській тематиці. У травні 1984 р. відкрилася виставка творів «Літопис в дереві та камені», на якій були представлені картини з зображенням церкви, а також краєвидами інших міст — Новгород, Ростова Великого, Печори, Пскова, Суздаля. У 1985 — 1986 рр. у пам'ятці було представлено експонати виставки «Епоха «Слова о полку Ігоревім» у фресках, мозаїках XI — XII ст. і в сучасних художніх виробках з кераміки». У вересні 1991 р. у музеї ЧДАІЗ експонувалися будівельні матеріали та копії фресок, коротка інформація про П. Д. Барановського та П'ятницьку церкву, фотографії П'ятницької церкви після перебудов XVII — XIX ст., план церкви і план Чернігова¹³.

Наукові співробітники заповідника здійснювали популізаторську роботу, проводили дослідження пам'яток стосовно архітектури Чернігова. У 1970-х р. у ЧДАІЗ працювали шість науковців: Т. В. Ревеко, Є. А. Рубан, Т. Я. Рутковська, Л. О. Майборода, Л. М. Заброда, та І. П. Семенець. Вони проводили екскурсії та консультації для малих та великих груп (2 — 30 осіб) в пам'ятках архітектури, включаючи і П'ятницьку церкву. Консультації та екскурсії тривали в середньому 15 — 35 хвилин, храм-музей відвідували мешканці України (Києва, Одеси, Чернігова та області) та інших країн, зокрема, Росії та Білорусі. У холодну пору року (з жовтня по травень) — музей був закритий, тому що не опалювався. Працював храм-музей у теплу пору року, у ньому був тільки наглядач, а науковий співробітник проводив на об'єкті дві-три години на день. За відсутності екскурсовода у музеї вмикали магнітофон, з якого лунала екскурсія. Храм — музей не був включений до екскурсійного маршруту заповідника.

Музей відвідували різні категорії населення: робітники, службовці, військовослужбовці, колгоспники, учні та гості міста [Таблиця 1]. Якщо в 1977 р. в липні серед відвідувачів П'ятницької церкви найбільше було учнів, то головну частку відвідувачів Борисоглібського собору та виставки колегіуму становили службовці. Найменше в П'ятницькій церкві було військовослужбовців, в Борисоглібському соборі — гостей, на виставці в колегіумі — колгоспників. Отже, серед всіх відвідувачів вищезгаданих пам'яток зацікавилися Борисоглібським собором у липні 1977 р. — 60,77%, виставкою — 23,73%, найменш популярною була П'ятницька церква — лише 15,5%.

З таблиці 2 видно, що кількість екскурсій з 1973 р. по 1974 р. збільшилася, хоча відвідувачів залишилося майже стільки ж. При порівнянні відвідування за 1973 та 1974 рр. можна зробити висновок, що екскурсійні групи в 1974 р. стали чисельніші в порівнянні з групами 1973 р. Починаючи з 1975 р. спостерігається значне зменшення кількості екскурсій, якщо порівняти 1975 р. та 1976 р. — то це майже у 2 рази, а з 1976 — 1977 рр. майже в 3 рази. Зменшилася кількість відвідувачів майже в 2 рази з 7425 в 1972 р. до 4267 осіб в 1977 р.

Найчастіше музей відвідували в літні місяці — липні та серпні. Із таблиці 3 бачимо, що кількість відвідувачів П'ятницької церкви набагато менша, ніж Борисоглібського собору та виставки в колегіумі. Ця тенденція спостерігається протягом усіх років, що аналізуються. Відвідування П'ятницької церкви коливається від 4085 осіб у 1983 р. (найменший показник) до 8311 у 1982 р. (найбільший показник). При чому у рік найбільшої кількості відвідувань кількість екскурсій найменша лише 12¹⁴, з чим це пов'язано, пояснити складно.

Працювало на 1982 р. у заповіднику 13 науковців, тобто збільшилося в 2 рази в

порівнянні з 1974 р.: Т.В. Бухарина, В.Н. Денисенко, А.В. Доценко, Л.Н. Заброта, Л.О. Майборода, Т.Я. Рутковська, В.А. Скрипка, К.П. Тищенко, А.А. Карнабед, О.І. Травкіна, Р.М. Боголюб, Л.М. Ревякіна, М.В. Сербобаба.

За десять років (1972 — 1982 рр.) П'ятницьку церкву відвідало — 60298 осіб, Борисоглібський собор — 529798 осіб. Виставку в колегіумі — 148702 особи¹⁵. Отже, з усіх пам'яток заповідника найменш відвідувана була П'ятницька церква, та в ній також найменше всього було проведено екскурсій та консультацій, це викликано тим, що вона працювала з перервами з огляду на те, що не опалювалася та не входила до екскурсійного маршруту.

У 1992 р. за розпорядженням представника Президента України В.В. Мельничука П'ятницька церква була передана громаді автокефальної православної церкви. Релігійна громада взяла на себе відповідальність не лише проводити реставраційні та ремонтні роботи за свій рахунок, а зберігати фрагменти фрескового розпису та забезпечувати вільний доступ екскурсійних груп і окремих громадян для огляду пам'ятки архітектури¹⁶.

П'ятницька церква продовжує залишатися пам'яткою історії та архітектури національного значення та знаходиться під охороною заповідника.

Задля охорони та збереження церкви систематично здійснюється моніторинг температурно-вологісного режиму. З метою нормалізації температурного режиму споруди у 2003 р. у П'ятницькій церкві було влаштовано нову підлогу з електропідігрівом, яка захищає будівлю від промерзання та створює сприятливі умови для провітрювання і просихання нижньої (цокольної) частини фасадів¹⁷.

П'ятницька церква є пам'яткою архітектури і діючим храмом, інтер'єр якого сформувався наприкінці 90-х років двадцятого століття. Церква поділяється на три частини: притвор, центральна частина та вівтар. Центральна частина додатково поділяється на північний неф, центральний неф та південний неф, на стінах храму ікони з зображенням Ісуса Христа, Божої матері та святих.

У центрі церкви височить іконостас. Його автори — майстер зі Львова Микола Станіславович Швець та викладачі Львівської художньої академії. В іконостасі розміщено 18 ікон. Угорі під розп'яттям Христа знаходиться ікона «Святого Духа», під нею — «Тайна вечеря» та царські ворота з чотирма євангелістами та сюжетом «Благовіщення». Зліва представлено наступні ікони: «Богоматір з немовлям», «Кирило та Мефодій», «Микола Чудотворець»; далі — «Архангел Михаїл» та «Феодосій Углицький». Праворуч від царських воріт знаходяться ікони «Ісус Христос», «Володимир та Ольга», «Свята Параскева», «Архангел Гавриїл» та «Свята Варвара». Серед них особливу увагу привертає храмова ікона «Святої Параскеви» — вона, як і образ святих Кирила та Мефодія, виконана у стилі ікон Афонського монастиря. Іконостас було освячено у квітні 1999 р. єпископом чернігівським і ніжинським Никоном. З огляду на недостатнє фінансування храму, рятівними для церкви стали благодійні внески. Забезпечила фінансування й організацію робіт по виготовленню іконостасу громада небайдужих віруючих, найактивнішими з яких були Софія та Галина Бобу, журналіст Василь Чепурний, службовець Юрій Соболев, художник Леонід Могучов, педагоги Володимир Ступак і Лариса Куровська та ін.¹⁸

З моменту відкриття церкви у 1992 році, зі слів настоятеля церкви отця Мирона, було проведено більше 1000 хрещень, 500 вінчань, 800 поховань.

Настоятель церкви отець Мирон очолює приход майже 15 років. Він як добрий господар проводить ремонти, зокрема, під його керівництвом настелили підлогу з підігрівом. За період з 2005 по 2014 рр. виконано робіт майже на 90 тис. грн.

Ремонтні роботи підтримували екстер'єр та інтер'єр храму. У 2005 р. виконано часткову заміну моцніня підмостки з західного боку церкви. 2006 р. проводився поточний ремонт. У 2008 р. було встановлено дворову водопровідну колонку, проведено ремонт даху. У 2009 р. виконано ремонт покрівлі та цокольної частини церкви (частково). У 2010 р. влаштована відмостка навколо церкви та система водовідведення. У 2011 р. було виконано частковий ремонт покрівлі. У 2012 р. здійснено впорядкування водогінної колонки. Проведено було ремонтні роботи і в інтер'єрі храму. У 2005 р., та 2009 р. було виконано поточний ремонт — пофарбована підлога, утеплено приміщення для півчих, здійснено прибирання приміщень від кіптяви та пилу, лакування дверей, хімічне оброблення дерев'яних сходів. 2012 р. до поточного ремонту додається ремонт електропроводки. У 2013 р. було встановлено охоронну сигналізацію¹⁹.

Отже, П'ятницька церква XII – XIII ст. – унікальна пам'ятка архітектури, яка має багатомісячну історію. У період з 1972 по 1992 р. в ній було створено експозицію та облаштовано музей. Його відвідували різні категорії населення: робітники, службовці, військовослужбовці, колгоспники, учні та гості міста. Найбільше відвідувачів у П'ятницькій церкві було в 1982 р., найменше – в 1983 р., найбільше відвідувачів, екскурсій та консультацій проведено в літні місяці року, але це менше, ніж в інших музеях заповідника, що видно з наведених в тексті таблиць. З 1992 р. церква є діючим храмом української православної церкви Київського патріархату та музеєм Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Таблиця 1

Кількість відвідувачів пам'яток Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника за липень-серпень 1977 р.

Категорії відвідувачів	1977 р.					
	Липень			Серпень		
	Борисоглібський собор	Виставка в колегіумі	П'ятницька церква	Борисоглібський собор	Виставка в колегіумі	П'ятницька церква
Робітники	1017	758	357	1871	785	265
Службовці	1986	777	416	1471	754	296
Військово-службовці	203	30	18	166	68	26
Колгоспники	197	23	19	154	132	24
Учні	1319	363	440	868	328	382
Гості*	48	42	56	28	46	1
Загальна кількість за місяць	5123	2001	1306	4558	2113	994

Таблиця 2

Загальна кількість екскурсій та відвідувачів П'ятницького музею за 1972 – 1977 р.

П'ятницька церква	1972 р.	1973 р.		1974 р.		1975 р.		1976 р.		1977 р.	
		Липень	Серпень	Липень	Серпень	Липень	Серпень	Липень	Серпень	Липень	Серпень
		188	193	342	400	116	135	49	86	24	11
Загальна кількість екскурсій на рік			569		1092		623		350		125
Загальна кількість відвідувачів на рік	7425		6055		6382		7840		4543		4267

Таблиця 3

Загальна кількість відвідувачів та екскурсій в музеях заповідника у 1977р., 1978р., 1980-1983 рр.

	Липень загальна кількість відвідувачів	Липень екскурсій та консультації	Загальна кількість відвідувань на рік	Серпень загальна кількість відвідувачів на місяць	Екскурсій та консультацій у серпні	Загальна кількість екскурсій за рік
	1977р					
Борисогл. с-р	5123	98	33981	4558	65	450

* До категорії гості входили держслужбовці міста та області

Виставка в колегіумі	2001	11	10352	2113	12	254
П'ятницька церква	1306	24	4267	994	11	118
1978р						
Борисогл. с-р	7842	6	64556	5756	17	50
Вист. в колегіумі	2570	-	16958	2621	-	12
П'ятницька церква	1387	-	5522	1614	20	30
1980						
Борисогл. с-р	7005	82	67214	7110	88	453
Вист. в колегіумі	2272	13	20173	3000	16	180
П'ятницька церква	1140	60	5108	1461	32	132
1981						
Борисогл. с-р	6843	72	61101	6219	63	614
Вист. в колегіумі	1714	23	40059	2446	5	170
П'ятницька церква	1491	120	4836	1323	3	181
1982						
Борисогл. с-р	8074	104	64454	7491	80	642
Виставка в колегіумі	2735	14	15792	2917	8	98
П'ятницька церква	2157	3	8311	3377	9	12
1983						
Борисогл. с-р	8555	87	68557	8380	93	840
Виставка в колегіумі	2937	23	20 748	2240	14	190
П'ятницька церква	1007	-	4085	1024	-	-

1. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, Войтко Л.П. Пам'ятка архітектури XII ст. Церква Св. Параскеви П'ятниці в м. Чернігові. Звіт про науково-технологічне обстеження. Технологія виконання першочергових протиаварійних ремонтно-реставраційних робіт (пояснювальна записка) / Л.П. Войтко. – К., 2008. – С. 9

2. Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В.Тарновського, Ал – 500, Шугаєвський С.В. Церковь во имя Святой Великомученицы Параскевы, наречёной Пятницы в городе Чернигове 1858 года, августа 20., 89 арк.

3. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К., 1951. – Ч. 2. – 450 с.

4. Гумилевский Ф. Пятницкий монастырь / Ф. Гумилевский // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 4. – С. 113 – 126.

5. Барановский П.Д. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове / П.Д. Барановский // Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 13 – 34.

6. Асеев Ю.С. Джерела мистецтва Київської Русі / Ю.С Асеев. – К.: «Мистецтво», 1980. – 214 с.

7. Холостенко Н.В. Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в г. Чернигове (1953-1954 гг.) / Н.В. Холостенко // Советская археология. – 1956. – № 26. – С. 271 – 292.

8. Віроцький В.Д. Храми Чернігова / В.Д. Віроцький. – К.: Техніка, 1998. – 207 с.

9. Ситий Ю.М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова / Ю.М. Ситий. – Чернігів: «Десна Поліграф», 2013. – 272 с.

10. Бычков Ю.А Пётр Барановский: Труды, воспоминания современников / Ю.А. Бычков, О.П Барановская, В.А. Десятников, А.М. Понамарёв. – М.: Отчий дом, 1996. – С. 101.

11. Бычков Ю.А Пётр Барановский: Труды, воспоминания современников / Ю.А. Бычков, О.П Барановская, В.А. Десятников, А.М. Понамарёв. – М.: Отчий дом, 1996. – С. 101.

12. Бычков Ю.А Пётр Барановский: Труды, воспоминания современников /

Ю.А. Бычков, О.П. Барановская, В.А. Десятников, А.М. Понамарёв. — М.: Отчий дом, 1996. — С. 101.

13. Документальний фонд НАІЗ «Чернігів стародавній». Акти видачі для експонування в П'ятницьку церкву за 1972-1992 рр. [Рукопис]. — С. 1 – 50.

14. Документальний фонд НАІЗ «Чернігів стародавній», КП 591/47. Звітність по обслуговування населення і роботи наукових співробітників заповідника 1972-1982 рр. — 30 арк.

15. Документальний фонд НАІЗ Чернігів стародавній», КП 591/47. Звітність по обслуговування населення і роботи наукових співробітників заповідника 1972–1982 р. — 30 арк.

16. Розпорядження представника президента України 17 червня 1992 р. — № 93. — С. 1.

17. Документальний фонд НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, експертний висновок 2003. Н № 01.45.31.4.233 «Про відповідність проектної документації нормативним актам з питань охорони праці», — [Чернігів], 2003. — С. 1 – 15.

18. Освячення іконостасу// Сіверщина — 1999. — 16 квітня. — С. 3.

19. Документальний фонд НАІЗ «Чернігів стародавній» відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток. Щорічні звіти по поточним ремонтам релігійними громадами 2004 – 2014 рр., — [Чернігів], 2004-2014. — С. 1 – 5.

Из истории Пятницкой церкви

В статье рассматривается история Пятницкой церкви со времени создания в её помещении музея в 1972р. до сегодня. Охарактеризована деятельность музея, а также функционирование храма на современном этапе.

Ключевые слова: Пятницкая церковь, музей, православный храм.

Out of history of the church of St.Paraskeva Pyatnitsa

The article deals with history of the church Pjatnitskoj since the creation the museum in its premises in 1972 for today. Describes the activities of the museum and functioning of the temple at the present stage.

Key words: The church of St.Paraskeva Pyatnitsa, museum, orthodox temple.

